

Оригиналан научни рад

UDK 911.37(497.6)
Original scientific workМилимир Лојовић
Обрен Ђњато**СТАРА НАСЕЉА ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ И МОГУЋНОСТИ
ЊИХОВЕ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ**

Извод: Источна Херцеговина представља географски појам за југоисточни дио Републике Српске, који обухвата општине: Требиње, Билећа, Љубиње, Берковићи, Гацко, Невесиње и Источни Мостар са 365 насељених мјеста, површине 3. 827 квадратних километара и око 73000 становника. Условне границе овог геопростора одређене су функционалним утицајем главног урбаног центра Требиња. С обзиром на различито цивилизацијско присуство на овом простору, градитељско наслеђе као културни израз источне Херцеговине могуће је проучавати кроз најзначајније архитектонско-грађевинске облике: *старе градове-тврђаве (утврђења), мостове, камене бране, сеоску архитектуру и сл.*, што представља дио градитељског пејзажа овог простора, који симболизује културну и историјску прошлост народа који живи на овом простору. Источна Херцеговина је у средњем вијеку била „посућа“ градовима-тврђавама (утврђењима) на више локалитета који свједоче о њиховој величини и културно-историјском значају. Међу најзначајнијима су: *Стари град Требиње (Кастел), Мичевац, Клобук, Старо Слано и Страч код Требиња, Коштур-Коштун општина Берковићи, Кључ и Гат код Гацка.*

Кључне ријечи: Источна Херцеговина, градитељско наслеђе, стари градови, насеља, сеоска архитектура

Abstract: East Herzegovina is a geographical term for the southeast part of the Republic of Srpska, which includes the municipalities of Trebinje, Trebinje, Ljubinje, Berkovići, Gacko, Nevesinje and East Mostar with 365 settlements, covering 3827 square kilometers that is populated by about 73000 inhabitants. Conditional borders of this geographical area are determined by the functional impact of the main urban center of Trebinje. Considering the presence of different civilizations in this area, architectural heritage as a cultural expression of eastern Herzegovina can be studied through the most important architectural and structural forms: the old fortified towns (fortress), bridges, stone dams, rural architecture and similar, symbolizing the cultural and historical past of the people who live in this region. Many fortified towns (forts) were “scattered” throughout several sites of Eastern Herzegovina in the Middle Ages, which testifies to their size and the cultural and historical significance. Among the most important are: The Old Town of Trebinje (Castel), Mičevac, Klobuk, Staro Slano and Strac near Trebinje, Kostur-Košćun Berkovići, Ključ and Gat near Gacko.

Key words: Eastern Herzegovina, architectural heritage, ancient cities, settlements, rural architecture

Историјско-географски увод

Историјске прилике, у посљедњих хиљаду и више година, допринијеле су да се у источној Херцеговини, у оквиру различитих политичких, културних, социјалних и привредних система, имајући при том у виду детерминирајућу улогу природне средине, образује специфичан културни ареал, и културну посебност ове регије, једне од колијевки српске духовности и државности. Источна Херцеговина развијала се у сложеним историјским и друштвено-економским приликама. Наиме, ово је простор дуге и континуиране културне насељености о чему свједоче бројни споменици материјалне културе и архивски документи. Обзиром на значај цивилизацијског присуства, на овом простору могуће је издвојити неколико културно-историјских периода, који су се смјењивали у прошлости.

За вријеме римске власти овај простор био је под разним културним и политичким утицајима који су допринијели обликовању специфичног ареала профилисаног римском цивилизацијом и културом. Почетком VII вијека римско присуство замијенио је нови словенски културно - цивилизацијски круг. Долазак Словена у источну Херцеговину представља нови облик социјалне, културне и територијалне организованости, којим се успоставља патријархални облик малих жупских насеља, као територијални одраз словенске родовске организације (Сергејевски Д., 1962, 111-117).

Од VII вијека почиње интензивно досељавање српских племена која се на овом простору сусрећу са старосједлачким илирско-романским становништвом. У X вијеку западни дијелови источне Херцеговине, познатији под именом Хум, били су независни. Источни дијелови овог простора, познатији под називом Травунија, добили су независност у XI вијеку када је створена јединствена кнежевина која је обухватала Травунију, Хум и Неретвљански крај. Током XII вијека у источној Херцеговини наизмјенично се смјењивала византијска и угарска власт, па је дошло до прожимања култура и цивилизација византијске, илирско-романске и словенске. Крајем XII вијека за вријеме власти кнеза Мирослава, ћирилицом је написано *Мирослављево јеванђеље* које представља један од најзначајнијих споменика српске обредне писмености. Од XIII до XV вијека овај простор је био у саставу српског краљевства, као и у саставу босанске државе (Крешевљаковић Х. Капицић Х., 1954, 15). У том периоду овај простор се профилисао као посебан културно-цивилизацијски простор доминантне словенске културе, обликоване на изворним словенским вриједностима, и под византијским утицајем (Гњато Р., 1991, 51). У XV вијеку, за вријеме власти Стјепана Вукчића Косаче, Херцеговина је имала самосталност, која је кратко трајала, јер је овај простор 1482. године потпао под турску власт (Дедијер Ј., 1909, 50-72).

Доласком турске власти на простору источне Херцеговине почиње период тешких друштвено-економских услова који су успоравали кул-

турно социјални развој. Турска империја је од Херцеговине створила посебан санџак који је 1763. године припојен Босанском пашалуку. Са доласком Турака почињу сучељавања хришћанског и српско-православног и оријентално-исламског културног и цивилизацијског круга.

Након слабљења турске власти, одлуком Берлинског конгреса 1878, простор БиХ додијељен је *Аустроугарској* на привремену управу, а већи дио некадашње Старе Херцеговине ушао је у састав Црне Горе. Стара Херцеговина је заједно са Зетом, Рашком области, Косовом и Метохијом сачињавала језгро средњовјековне српске немањихке државе. Некадашња Стара Херцеговина обухватала је етнички и просторно компактну цјелину од Пељешца и долине Неретве на западу, до Бококоторског залива на истоку, укључујући западне и сјеверне дијелове Црне Горе (Никшић са околином, Пива и Тара), те дио Рашке области и Пријепоље са околином (Гњато Р., 1995, 2).

У *југословенском периоду* границе Херцеговине углавном се нису мијењале, а са подјелом Краљевине Југославије на бановине источна Херцеговина је подијељена између Зетске и Приморске бановине.

За *вријеме грађанског и етничко-вјерског рата 1992-1995. године* у Босни и Херцеговини, као и након потписивања Мировног споразума у Дејтону источна Херцеговина је остала у саставу ентитета Републике Српске, и представља њен југоисточни дио. Међутим, знатан дио територије ове регионалне цјелине (дијелови општина Коњиц, Мостар, Столац, Чапљина, као и западна страна Поповог поља) у којој је вијековима живио српски народ припао је простору Херцеговачко-неретванског кантона у ентитету, Федерацији Босне и Херцеговине.

Садашња источна Херцеговина представља географски појам за југоисточни дио Републике Српске, који обухвата административно-територијалне јединице: Требиња, Билеће, Љубиња, Берковића, Гацка, Невесиња и Источног Мостара са 365 насељених мјеста, површине 3.827 квадратних километара и око 73 000 становника. Условне границе овог геопростора одређене су функционалним утицајем главног урбаног центра Требиња.

Стара насеља као културно-историјско наслеђе источне Херцеговине

Источна Херцеговина, као релативно мали простор, представља изразиту градитељско-културну цјелину у односу на друге просторе Републике Српске, као и сусједних регија и земаља у окружењу. У дугом историјском развоју на овом простору су се прожимали различити друштвено-историјски и културно-цивилизацијски утицаји Истока и Запада, и при том дефинисали низ градитељских посебности, које се данас испољавају у различитим архитектонско-грађевинским облицима који представљају културно-историјско наслеђе и дио материјалне основе за развој туризма на простору источне Херцеговине.

Простор источне Херцеговине кога сачињавају наведене административно-територијалне јединице, у ширим друштвено-економским и војно-политичким стратешким релацијама има неоспоран значај у доба Илира, посебно у касноантичком и средњовјековном раздобљу. Византијски цар Константин Порфирогенит у дјелу „De Administrando Imperio“ још 948. године спомиње насеља и тврђаве-градове на овом простору. Требиње и Љубиње спомињу се више пута у архивским документима Средњег вијека. Сачуване архитектонско-грађевинске цјелине на овом простору свједоче о бројним градовима-тврђавама из Средњег вијека, који су касније, у турско доба, дограђивани и преграђивани, да би тек у доба аустро-угарске окупације добили коначан изглед. Насеља прије тих градова-тврђава, која су била изграђена у далеким временима илирског и римског присуства на овим просторима, одавно су пропала под утицајем друштвених и природних фактора, и уступила су мјесто „новијем“ средњовјековном, оријенталном и аустро-угарском градитељству, у зависности од тога како су се на овом простору у дугом временском периоду смјењивали цивилизацијско-културни системи.

Падом земље Херцеговине под турску власт током седме и осме деценије XV в., као и постепеним утапањем постојећег средњовјековног феудалног система у османско-спахијски систем, створене су друштвено-економске претпоставке за трансформацију средњовјековних градова-тврђава и насеља, у духу исламско-оријенталне цивилизације и културе. На простору источне Херцеговине, на периферији великог царства, далеко од директног утицаја Центра, у контакту са различитим цивилизацијско-медитеранским токовима, уз јак утицај старијег локалног самониклог културног наслеђа, овдје није настао ниједан споменик чисто турског-исламског стила. Али су зато настали многи грађевинско-архитектонски споменици, као градитељско наслеђе, у којима се цивилизацијске супротности преплићу, резултирајући посебним симбиозама аутохтоних и медитеранских, средњовјековних, турско-исламских и аустро-угарских обиљежја и карактеристика. Ово градитељско наслеђе вредније је утолико више што је специфично за ове крајеве, и простор источне Херцеговине чини посебном индивидуалисаном културном цјелином.

Сакрални објекти на простору источне Херцеговине као културно-историјски споменици представљају највреднији дио градитељског наслеђа и културног пејзажа овог простора, али и поред тога, у овом раду ће се градитељско наслеђе посматрати само у дијелу који се односи на најзначајније архитектонско-градитељске облике: *стара насеља као градове-тврђаве (утврђења), и сеоску архитектуру (куће)*, што представља дио градитељско-културног наслеђа, а истовремено основу за развој туристичке.

Стара градови (тврђаве, утврђења)

С обзиром на различито цивилизацијско присуство на овом простору, градитељско наслеђе као културни израз источне Херцеговине мо-

гуће је проучавати кроз најзначајније архитектонско-грађивинске облике: старе градове-тврђаве (утврђења), сеоску архитектуру и сл., што представља дио градитељског пејзажа овог простора, који симболизује културну и историјску прошлост народа који живе на овом простору. Источна Херцеговина је у средњем вијеку била „посута“ градовима-тврђавама (утврђењима) на више локалитета који свједоче о њиховој величини и културно-историјском значају. Међу најзначајнијима су: *Стари град Требиње* (Кастел), *Мичевац*, *Клобук*, *Старо Слано* и *Страч* код Требиња, *Коштур-Коштун* општина Берковићи, *Кључ* и *Гат*, општина Гацко.

Стари град Требиње (Кастел) – Назив Требиње потиче од ријечи *Travunia* која има коријен у називу *Tribunia*, и која потиче од латинске ријечи *tribunus* што значи војни заповједник. Данас се са сигурношћу не може одредити првобитни положај (локација) старог Требиња, због недостатка материјалних доказа и писаних извора. Према предању, претпоставља се да је старо и прво Требиње (Порфирогенитово Требиње) било смјештено у данашњем насељу Полице на лијевој обали Требишњице, на Дубровачком друму. Овакву претпоставку у потпуности не потврђује локација куле Бранковића, обзиром да су куле као стражаре биле смјештене у непосредној близини старих градова-тврђава (насеља).

Иако, ниједан каснији историјски податак не прецизира да је старо и прво Требиње било смјештено у данашњем насељу Полице, може се са сигурношћу рећи да је кула Бранковића имала важну улогу у старом Требињу, будући да су Бранковићи били стара српска породица која је живјела у вријеме краља Милутина, Стефана Дечанског и цара Душана. Кула Бранковића у Полицама један је од старијих и мало познатих културно-историјских споменика из прошлости источне Херцеговине.

Старо Требиње први пут спомиње Византијски цар и историограф Константин Порфирогенит 948. године. По попу Дукљанину Требиње је био сједиште жупана Требињске области-Травуније, која је била подијелена на десет жупанија, од којих је једна била Требиње. У саставу државе Немањића, Требиње је било до 1377. године, а затим у оквирима средњовјековног босанског краљевства (Крешевљаковић Х. Капицић Х., 1954, 15). Оснивач Херцеговине, херцег Стјепан Косача завладао је Требињем 1438. године, које је било под његовом управом све док је пало под турску власт 1466. године (Михић Љ., 1968, 126). Стари град Требиње (*Кастел*) настао је почетком XVIII вијека, односно у периоду османлијске владавине. Доласком Османлија Требиње добија изглед одбрамбене тврђаве, која се према изворима Дубровачког архива у прве четири деценије XVIII вијека назива Бан-вир, иако се спомиње и назив Требиње (Кораћ В., 1971, 195). За прва два вијека турске владавине до 1687. године сједиште Требињске области био је Нови који је са Требињем био повезан и сачињавао једну нахију. Почетком XVII вијека у Требињу је основана капетанија

што је захтијевало изградњу тврђаве која ће имати одбрамбену функцију, тим прије што је Требиње било погранична територија према Млечанима и Црногорцима (Михић Љ., 1968, 127).

Овдје је још 1690. године постојала кула која није била довољна да Османлије организују и утврде позадину својих посједа према Новом и Рисну, па је саграђен нови град-тврђава на десној обали Требишњице 1706. године. Овај банвирски град је каснији *icisar* (турски: iki hisar – други град), није био довољан јер су стратешке потребе захтијевале да се град прошири. Даљи развој старог Требиња (Кастела) настављен је 1714. године, а 1715. године ископан је *хендек* (опкоп) око града у који је доведена вода из Требишњице, под управом Осман-паше Ресулбеговића раније капетана пограничне тврђаве Старог Сланог, а затим капетана Бан-вира. Радови су на изградњи Старог града настављени и у току четврте деценије XVIII вијека, када је добио своју коначну физиономију. У основи Град има облик троугла у који се улазило кроз градску капију, испред које се налазио покретни мост. Канал (опкоп, хендек) око Града је постепено затрпан, поред осталог, и због еколошких разлога, да би коначно нестао 1932. године. Са кулама, бедемом и табијама Град је био сједиште требињске капетаније, капетана, паша, дыздара и ага.

У требињском граду било је више кула и табија од којих су најпознатије: Сарацића, Хаџисмаиловића, Аџихомеровића и Државна, а од табија: Татовића, Сандровића и Салаковића. Већина ових кула и табија су током времена нестале. Између два свјетска рата на градске бедеме који су добро очувани, постављено је неколико умјетничких предмета, који се не уклапају у архитектонско-грађевинску цјелину тврђаве. Данас се у Старом граду налазе сакрални објекти исламско-цивилизацијског круга, Царева (1719.) и Осман-пашина џамија (1729.), те амбијентални објекти за потребе заната, трговине и угоститељства (Михић Љ., 1968, 128).

Старо Требиње, главни град Травуније, могло је да се развија само на мјесту на коме се и данас налази стари дио града, односно на дијелу на коме је била касније тврђава Бан-вир. Археолошка испитивања показала су да је у самом Старом граду била црква на простору који данас заузима зграда Музеја Херцеговине. Код копања темеља за данашњу зграду Музеја (у аустро-угарском периоду: касарна), пронађени су разни црквени предмети. Б. Черовић каже: “Не знамо по каквом извору, да је у овој цркви био и један *ћивот* у облику храма украшеног тријерастим торњевима и писмима наоколо попут хијероглифа, те да је он приликом рушења цркве пренешен у манастир Тврдош, а одатле у манастир Савину”¹. На простору гдје је била ова црква, данас постоји зграда Музеја (претходно касарна), и поред ње црквени торањ-кула, временом дограђиван и мијењан. Која је то црква,

---

¹ Цитат преузет из књиге „Требиње“, Кораћ В. Ј., 1966., стр. 72.

тешко је рећи? Да ли је то црква св. Михаила у којој су сахрањени жупан Травуније Павлимир и његов син Тјешимир? Или је то црква св. Стефана која се исто према старим изворима налазила у Старом граду Требиње. Ипак, локација коју је ова црква заузимала потврђује претпоставку да је то била црква св. Михаила. Осим тога, сахрањивање угледних личности, као што је био жупан Павлимир и његов син Тјешимир, потврђује претпоставку да је то била угледна црква св. Михаила, о којој говори и поп Дукљанин.

Стари град је одавно изгубио много од онога што је остало из турског периода и што га је чинило значајнијим културно-историјским спомеником. Затрпавање *хендека*, рушење градских бедема на неким мјестима, препуштање зубу времена и пропадање једне необичне архитектуре, а осим тога, нестручна и неадекватна рушења и грађења унутар града, уназадрили су у знатној мјери овај значајни и архитектонско-грађевински и културни споменик. Његова ревитализација, чување од даљих рушења и неамбијенталног грађења, требао би да буде императив институцијама које се баве уређењем и очувањем културног простора.

Неке од некадашњих грађевина у Старом граду данас су неприкладне за ранију намјену, као што је Торањ-кула из XVIII вијека, која представља импресивни аутохтони културни споменик овог града. Торањ-кула је преправљен у *сахат-кулу* у XVIII вијеку за вријеме Осман-паше Ресулбеговића. Ова сахат-кула није настала у турском периоду, него је торањ као остатак старе цркве, у турском периоду искоришћен као сахат-кула. Прво, на простору на коме се налази овај торањ постоје рушевине, као остаци за које се тврди да су припадали некој цркви. Друго, клесано камење и изглед торња унеколико представљају венецијанску архитектуру, коју врло често сусрећемо у медитеранским крајевима. Осим тога, на торњу је и прије Првог свјетског рата, и прије Другог свјетског рата било једно звоно на којем су, по исказу очевидаца били угравирани ликови светаца и натписи кога су тадашње власти скинуле. Може се закључити да је торањ, за вријеме турске управе служио као сахат-кула, те да је некадашња црква у Старом граду срушена последице доласка Турака и да је од ње остао само торањ, касније преправљен у сахат-кулу. Основица торња је квадрат са страницом 3,70 метара, а висина 18 метара озидана клесаним каменом у медитеранском стилу (Крешевљаковић Х., 1957, 26).

Требиње је у свом историјском периоду урбану физиономију углавном добило у првој половини XVIII вијека и све до аустро-угарске окупације кретало се у урбано-градитељским ареалима Кастела. Карактеристично је да се овдје, у непосредном контакту са медитераном развио посебан тип архитектуре, у којој су веома присутни елементи ренесансе и барока спојени са аутохтоним и оријенталним формама.

Изван Старог града (Кастела) у османско доба развила су се и поједина приградска насеља као што су Мостаћи, Гомиљани, као и сеоска на-

сеља медитеранског типа изградње, Увијећа и Талежа која се налазе у непосредној близини града. У периоду аустроугарске управе дошло је до развоја инфраструктурних система, као изградње супраструктурних објеката за потребе јавне управе и становања, са одликама медитеранске архитектуре.

Мичевац је стари средњовјековни град удаљен три километра од Требиња, узводно ријеком Требишњицом. Не зна се тачно када је саграђен, а по легенди град је саградио неки војвода Мичета, по чему је град добио име. Писани извори који говоре о овом граду потичу из времена херцег Стјепана Вукчића Косаче, оснивача Херцеговине. Према неким историјским изворима, писаним повељама од 1444-1454. године Мичевац се називао: *Kastelo*, *Kastrum* и *Smitote*. За вријеме дубровачког рата са херцег Стјепаном (1451-1454.) Дубровчани су тражили да им се поред осталог, преда и град Мичевац значајно стратешко мјесто. До 1456. године у граду Мичевцу се спомиње Херцегов цариник и заповједник града Радосав Дуб. Године 1466. Турци су заузели Требиње, а највјероватније и град Мичевац (Михић. Љ., 1968, 122). За вријеме турске управе овај град није имао велике важности, нити се у историјским изворима помиње. Испод градских зидина налази се простор у рушевинама, познат као *варошиште*, које је према легенди имало 6 000 становника. У току неколико посљедњих година на Граду су извршени рестаураторски и конзерваторски радови, археолошки је истражен и као такав служи као културно-историјски споменик из средњовјековног периода на овом простору.

Клобук ја средњовјековни град који се спомиње још у XI вијеку за вријеме зетског кнеза Војислава. Налази се на путу Требиње-Никшић, саграђен на стрмим хридинама које стоје скоро окомито на узвишењу Врмац (903 метара надморске висине), које носи назив по жупи Врм све до XVIII вијека, када губи старо име жупе (Врм) и добија нови назив, Корјенићи. Од XII вијека Клобук је у посједу Немањића, а од 1377. године у саставу Босанске државе. Године 1395. град Мичевац је под влашћу Павла Радиновића, затим Павловића, а од 1441. године под управом херцег Стјепана Вукчића Косаче до 1477. године, када га заузимају Турци од када добија стратешки значај, као најистуренија тачка Требињске крајине према Црној Гори и Венецији. Због тога је дошло до поправљања и утврђивања града и изградње нових објеката у његовом саставу који су имали одбрамбену функцију. Године 1713. клобучки капетан Мурат-бег тражи од Дубровчана вјеште мајсторе „да се поначине нека мјеста у нашем граду“. Унутар зидина средњовјековног града Клобука, испред остатака цркве са олтаром налази се висок сандук са постољем, лијепо исклесан и постављен по правцу исток-запад. У зидинама се налазе четири чатрње које и данас држе воду. Град је издржао јак притисак Руса и Црногораца са једне стране и домаћих феудалаца и Француза, с друге стране, 1807. године. На једном сачуваном стећку је уклесан натпис који подсећа на руско-црногорску опсаду. Од 1858. године твр-

ђава је имала турску управу, а 1878. године град је пружио посљедњи отпор аустроугарским снагама (Крешевљаковић Х. Капицић Х., 1954, 18-19). Својом богатом историјом, архитектуром, културно-историјским садржајем и својим стратешким положајем Клобук представља значајан културно-историјски споменик на простору источне Херцеговине из средњовјековног периода.

Старо Слано је погранична тврђава према Дубровнику, на десној обали Требишњица, удаљен 12 километара од Требиња према Мостару. Овај градитељски комплекс представљао је саставни дио одбрамбеног појаса Требиња у XVIII и XIX вијеку. Тврђава је саграђена у XVII вијеку за вријеме турске управе, а спомиње је Евлија Челебија 1664. године и каже да је: “утврду и кулу подигао гази Хусрев-паша (мисли на босанског намјесника Гази Хусрев-бега), а „то је висока кула која се налази на подручју Херцеговачког санџака и Дубровника на једном тијесном и неприступачном мјесту на обали ријеке...“. Утврда „има свога градског заповједника (диздара)...То је утврђена кула у којој се налази стално, дан-ноћ, један способан ага херцеговачког паше и један ага од чорбација града Новог...Они ту наплаћују царину од свих каравана који дођу из Сарајева као и од свих каравана који одлазе у Дубровник“. Послије пада Новог у Млетачке руке дошло је до пресељења низа муслиманских породица у крајеве источне Херцеговине, а за команданта тврђаве Старо Слано постављен је Осман-бег Ресулбеговић, и од тада је Старо Слано постало једно од значајнијих пунктова према Дубровнику. У Старом Сланом некада се налазила љетна резиденција Хасан-бега Ресулбеговића, а сада је препуштена зубу времена. Ова тврђава је културно-историјски значајна, још увијек је недовољно истражена, па је неопходно на томе даље радити, као и на њеној ревитализацији.

Тврђава Страч је саставни дио „прстена утврђених постаја“ Аустро-угарске према Црној Гори. Саграђена је на истоименом узвишењу југоисточно од Требиња, са кога се пружа поглед према Зубцима, Петровом пољу (Џивару) и Требињу. Била је врло значајна стратешка тачка, и по величини највећа тврђава на Балкану. Ова тврђава је највећи грађевински подухват аустро-угарског градитељства која је располагала са 365 просторија, дебљине зидова преко једног метра. Просторије су биле међусобно повезане вентилационим каналима за довод свјежег зрака, као и за водоснабдијевање кишницом у огромним каптажама уграђеним у тврђави. На врху тврђаве налазиле су се жељезне куполе дебљине преко тридесет центиметара. Послије Другог свјетског рата тврђава је увелико оштећена, па је неопходно приступити њезиној ревитализацији и валоризацији као јединственог градитељско-културног споменика из аустро-угарског периода на простору источне Херцеговине, а и шире.

Град Коштун–Коштур је стари град источно од насеља Дабрице, општина Берковићи. По Димитрију Сергејевском, град ја настао у раном средњем вијеку и спада међу наше најстарије градове, односно, за вријеме

краткотрајне управе Источноримског царства од 535. године па до доласка Словена почетком VII вијека. Град је подигнут на каменитом бријегу с оштрим литицама на двије стране. Градитељи су настојали подићи град правилног тлоцрта у оноликој мјери колико је дозвољавао терен. Коштур је изграђен у једном замаху и није касније преправљан ни поправљан. Град се спомиње први и једини пут у дјелу Константина Порфирогенита 948. године као Dobriskik, тј. Дабарски кастрон.

Унутрашњост његових зидова изведена је у техници *opus spicatum*, а фасада обложена каменим квадринама. Ограђени простор приближно има облик правоуглог троугла са хипотенузом 200 метара и катетама од по 75 метара, дебљине зидова 2 метра, а висине 6 метара. На врху се налази грађевина правилне основе од 36 метара, са два торња на угловима. С југозападне стране зид се спушта у долину што је чест случај и код неких других тврђава из овог доба. У западном дијелу градског комплекса налазе се трагови грађевина, можда и цркве, а материјални остаци указују да је грађевина била покривена на стари римски начин. Око града је био опкоп који се још добро препознаје (Крешевљаковић Х. Капицић Х., 1954, 14).

Кључ је средњовјековни град камена, сукоба и драматике у коме се лакше гинуло него у њему живјело. Саграђен је на оштрим литицама Рудог брда, на обронцима Бабе планине изнад старог насеља Цернице и припада општини Гацко. Кључ је саградио и утврдио моћни војвода Сандаљ Хранић крајем XIV вијека. Био је сједиште војводе Сандаља Хранића и херцега Стјепана Вукчића Косаче, како би могао надzirати трговачки пут од Дубровника до Горажда, и даље, и „тврди орах“ Ахмед-паше освајача Гацка (Јуричек К., 1959, 289). Такође, године 1423., 1426., 1429., 1430., и 1435. Кључ се спомиње и у дубровачким изворима као сједиште војводе Сандаља Хранића, а касније Херцега Стјепана и његових синова. У повељама 1448. и 1454. године Кључ се спомиње као „Castrum Glutsch civitate Cluz cum costris et pertinentis suis“ (Динић М., 1978, 245). Као што се види Кључ је Херцегов град у коме је био управни центар гатачке феудалне жупе и сједиште кнеза који је надзирао промет трговине и убирао дацбине. У центру жупе под надзором и заштитом градске управе развијала се трговина и занатство у варошком насељу Церници и Подкључу (Soto Cluz). Кључ је као утврђено градско мјесто, за разлику од неких других средњовјековних градова Босне и Херцеговине, према легенди наслеђен од Грка прије Немање, и да је припао Сандаљу Хранићу. Први пут се спомиње 1410. године у документу између војводе Сандаља Хранића и Млечана. Средњовјековних градова са именом Кључ има више: Кључ код Колашина, Кључ на Неретви, Кључ на Сани, Кључ на Кордуну, Кључ између Смедерева и Београда... Кључ код Гацка спада у најстарије средњовјековне градове са овим именом. Према предању име је добио по „кључању воде“ из Вилине пећине, која се налази у непосредној близини, или по томе што је био

„кључ на Дубровачком друму“. Из историјских извора не може се видјети да је Кључ био жупски град са сједиштем жупана, нити да је дворска црква поред града имала епископални значај са сједиштем епископа. Од његовог настанка трајала је драма, дуга и непрестана, преко многих борби и страдања до његовог садашњег трајања, град ја судионик времена и људи у прошлости и догађаја којих је било на претек. На главици Ћућаници, испод града, налази се стећак са натписом Радоње Ратковића који је погинуо под Кључем. На стећку пише: „да погибе под градом Кључем за својега господина воеводу Сандаља“. То је до сада једини познати стећак на коме је уклесано име града. Стећак Радоње Ратковића, чија је погибија везана за погибију Павла Раденковића 1415. године, у чему се одавно слажу историчари, а о чему свједочи дубровачки посланик у Кључу, Ћиво Гундулић који је био свједок убиства. И поред тога, исламско народно предање пренијело је до времена садашњег да је погинуо јунак анадолског поријекла.

Средњовјековни градови којих има око 350 у Босни и Херцеговини подизани су на погодним мјестима гдје им је природни положај обезбјеђивао потребну заштиту. То су најнеприступачнији гребени изнад ријека, какав је случај са гатачким Кључем који је имао најпогоднији локалитет од свих средњовјековних градова у Босни и Херцеговини (Мандић Н., 2007, 184). Познати гатачки учитељ Стеван Делић, прије више од деведесет година пише да је град подигнут на „уздигнутој узбрдици“, и да га затварају три високе литице, те да се састојао од Горњег и Доњег града. Улаз у град је висок 1,70 метара са каменим довратницима, ширине 0,80 метара и са усјеченим каменим степеницама. Спољни бедем Горњег града висок је 7 метара, широк 3,50 метра. Та дебљина зида дизала се 4 метра изнад врата. Делић наводи да западни и јужни дио Горњег града је имао дебљину 0,80 метара. Пролаз главном улазу је поред бочног зида који је висок 2 метра и широк 1,40 метра, са низом пушкарница висине 0,50 метара од пода. У том дијелу града очувани су остаци чатрња за водо-снабдјевањем, кућа за становање људи блиских двору, помоћних објеката, занатских радњи и сл. (Делић С., ГЗМ, 1911, 491).

Доњи град се не разликује од Горњег града, нижи је, и зидови су скоро једнаке дебљине. Много је више оштећен. Поред улаза у овај дио града налази се столица уклесана у каменој стијени, излизана чекањем на одлазак или долазак, на пријем или заповијед, на пресуду и страх, на долазак великог војводе и сумњиве „вјерске“ шетње „краљице“ Јелене, жене Сандаља Хранића (Мандић Н., 2007, 183).

Испред града се налазила цамија, за коју се тврди да је била црква, што показује натпис на довратнику који је окренут у унутрашњост зида. Предање о постојању цркве је истинито и поуздано и историјски посвједочено натписом на обрнуто узиданом довратнику 1905. године, приликом поправке зидина. Не зна се да ли је црква била једнобродна са купо-

лом рашког стила и „рашке школе“ какве су се градиле крајем XIII и почетком XIV вијека. Преуређена цамија била је уствари црква Јелене Балшић кћерке кнеза Лазара, па је преобрађена у цамију тога времена (Делић С., 1911, 491).

Црква у Кључу није саграђена у зидинама града, него у сјевероисточном дијелу Подграђа, и служила је за вјерске обреде града и Подграђа. Према предању војвода Сандаљ Хранић „био је невјерник“, па није било потребе да се црква гради у граду. Зато је Јелена, жена Сандаљева подигла цркву у Подграђу за своје потребе и потребе дворских истакнутих личности, док су цркве у вароши Церници служиле за потребе осталог вјерујућег народа. Из Дубровачких извора се види да је сликар на захтјев Сандаља боравио на двору у Кључу 1429. године, и за дворске потребе сликао фреске (Мандић Н., 2007, 185).

Подграђе Кључа, изван градских зидина, сачињавао је са градом ширу урбану цјелину. Подкључ (Soto Cluz) био је варош са тргом и црквом гдје су се окупљали вјерници, трговци, занатлије и сељаци из околних села. Дубровачки дипломатски представници боравили су у Поткључу, да би били ближе догађајима и двору. Град Кључ са Подграђем, под чијим је надзором био трговачки друм од Дубровника, преко Гацка за Босну, Србију и даље „Via Ragusa“, допринио је развоју и успону Цернице као насељене вароши удаљене три километра јужно од Кључа. Церница се први пут помиње 1325. године, а као насељено мјесто 1367. године, „мјесто караванске станице“. Церница се јавља као трговачки и економски центар која са Кључем и Поткључем није чинила једну градитељско-архитектонску агломерацију, већ је само чинила јединствену административно-политичку јединицу. Церница се као трг први пут помиње 1378. године (Мандић Н., 1995, 509). Према Десанки Ковачевић-Којић „сва градска насеља у основи имају исту урбанистичку структуру, са тргом као централним простором, гдје се одвија сав пословни и јавни живот“ (Ковачевић-Којић Д., 1978, 273).

Дубровник је имао своје сталне и привремене дипломате при двору Хранића и Косача у Кључу и на тргу у Церници. „Посланик Гундулић, из Цернице пише писмо дубровачком кнезу 1430. године у коме га обавјештава о својој дипломатској мисији код војводе Сандаља“. Дубровачки дипломати су чешће боравили у Церници него у Кључу, одакле су пратили догађаје на двору и одржавали дипломатске контакте са Сандаљем и својом владом у Дубровнику. „У временском распону нешто више од сто година Церница је постала једно од највећих насеља у Херцеговини. Према дефтеру 1468/69. годину имала је 81 домаћинство с просјечно пет чланова породице, нешто испод 500 житеља. Мостар је у то вријеме имао 18 кућа са око 100 становника“ (Мандић Н., 1995, 513).

Гат (град, тврђава) – Свјесна својих стратешких интереса Аустро-угарска је након Берлинског конгреса 1978. године, у Босни и Хер-

цеговини пројектовала и изградила комплетан систем одбране „прстен утврђени постаја“ на граничном појасу Херцеговине према Црној Гори, од „Оријен седла до ушћа Таре и Пиве“.

Изградња град-тврђаве Гат („Kordon Posten Gat“) који је имао стратешки значај у одбрани својих интереса у овом дијелу Царевине према Црној Гори. Изградња ја почела 1882. године. Копајући темеље за ову тврђаву аустријски војници пронашли су остатке праисторијске насеобине с мноштвом драгоцених предмета старих „цивилизација“, из чега се извлачи закључак да ниједна људска епоха није прошла, а да није оставила трага на Гату. „И Келти и Илири, и Грци и Римљани, и Словени и Французи, и Бугари и Травуњани, и Дукљани и Хумљани, и Босанци и Херцеговци, и Турци и Аустријанци,... сви су се задржавали и ратовали на „херцеговачком крову“- гдје су кише најчешће, а небо најближе“. Град Гат је историја Гацка, неисписана али остварена и запамћена, историја која није завршена него је у вјечном трајању (Мандић Н., 1995, 393).

Највећи значај у средишту одбрамбеног аустро-угарског система имао је Гат („Miltar-Station Gat“) на коме је био изграђен цијели мали град. Утврђење се састојало од низа траншеја, шанчева и других објеката за одбрамбене сврхе. На врху Гата (1200 метара надморске висине) била је изграђена чатрња на живом извору, те направљено водопојилиште за коње. „Мало утврђење Гат“ пише Мразовићева: “Нешто дубље у унутрашњости земља, које са својим кровом од црвене опеке и бијелим бљештавим зидовима врло елегантно дјелује, док се остали морају задовољити зидинама од сухозида и сламнастим кровом. Ово утврђење лежи на остацима старе тврђаве Гат које је вјероватно владало цијелим крајем, јер се Гацко поље зове такође и Гатачко поље“ (Мразовић М., 1900, 299).

На њему су војни рок служили најоданији регрути из Беча, понеки чешки војник или музичар из Прага. О Гату је најљепше записе сачинио чешки путописац Лудвик Куба боравећи на њему 1893. године, записао је: “Јутро као дјевојка. Сунце, пловећи у пуној дивоти, утапало је све у златној бањи: литице, зидине, зелене долине...Ја обиђем и разгледам најочуванији дио тврђаве, вертикални торањ, и предам се опојном лутању по модром хоризонту...“. Записао је, да му је заповједник Гата бечки натпоручник испричао да се заљубио у најмлађу кћерку гатачког војводе Богдана Зимонића: “Ја, војник који у љубав никад није вјеровао и који се као Наполеон смијао Гетевој глупости и бесмислу - што је пустио свога Вертера да се без разлога устријели-баш ја сам морао бити погођен стријелом, за коју сам увијек вјеровао - да сам њоме нерањив. И несрећа је морала да ме задеси баш овдје, у земљи коју мрзим и која мене мрзи“ (Мандић Н., 1995, 396-397).

Истражујући поријекло имена Гата, Стеван Делић, записао је да „народно предање није јасно и да је врло оскудно о томе како се прозвао Гат, „већином приповиједају да се тако прозвао Гат, јер на њему бијаху и

градине и тврђаве“. По народном предњу Гацко је добило име од “града Гата“, који се налази „на једном бријегу на подножју планине Сомине“, те да је грађен послје Косова. Сва народна предања обавјештавају да је Гат био град као праисторијско станиште и да је „била велика насебина“ поред кога је водио „царски друм“ стари Дубровачки пут (Via Ragusa, Via Drina, Via vojvoda Sandagl), који се укрштао испод Гата са Римским путем који је водио од долине Неретве за Оногошт и Драч (Делић С., 1888, 55).

Народна изрека у којој је садржана историјска истина гласи: “Ко влада Гатом, влада и Гацком“, настала је у вријеме када је Гатом управљао Сандаљ Хранић. Његовим преласком у Кључ крајем XIV или почетком XV вијека, прије 1410. године када се поуздано зна да се Сандаљ већ налазио у Кључу, Гат је постепено губио свој првобитни значај. И, ко хоће да упозна Гацко мора да се попне на Гат, ако хоће да заузме Гацко мора да заузме Гат. На Гату је историја Гацка од праисторије до нашег времена, у архитектури праисторије, Старог и Средњег вијека, у каменим натписима и симболима, у остацима сакралних објеката и некропола, у орнаментици и топонимима, на Дубровачком и Римском путу „Хумске земље“, у граду-тврђави, који и данас историјски трају као светионици културе источне Херцеговине.

Сеоска насеља и архитектура у ниској Херцеговини

Типови сеоских насеља – Културно-цивилизацијске специфичности и занимање становништва херцеговачких Хумина условили су типологију и физиономију сеоских насеља која се могу диференцирати као насеља православно-хришћанског културног круга и представљају најупечатљивији елемент српско-православног пејзажа овог простора.

Хумине као просторна цјелина коју карактеришу крашки предјели крајњег југа источне Херцеговине, обухвата просторе Поповог, Требињског и Љубињског поља. У крашким предјелима херцеговачких Хумина села представљају посебну врсту насеља, која своје етнографске карактеристике испољавају у типу насеља, начину градње, грађевинском материјалу и организацији окућнице. Морфологија и смјештај насеља Хумина производ су социо-економске организованости села, али и услова локације, у којима је један од основних фактора био режим периодично плавлених поља, па је настанак и развој насеља био у директној зависности од ових фактора. Социо-економски фактори локације насеља су у вези са наглашеним потребама њиховог смјештаја на прелазу различитих функционалних цјелина, аграрних функција поља и ободних страна, погодних функционалној организацији сеоског газдинства.

Посебну етно-културну пажњу, с обзиром на физиономију и морфологију, гдје до изражаја долази стари тип насеља овога подручја, привлаче села око Поповог поља. Физиономија, морфологија и функционал-

ност насеља у ободу Поповог поља, по много чему је специфична и јединствена, због чега имају значајну културну вриједност. Села су формирана по ободу крашких поља, по вртачама, увалама, крај ријетких извора и око већих комада плодне земље. У вријеме настанка села, куће су удаљене једна од друге, или, око плодне земље збијено је онолико кућа колико та земља може да исхрани. По ободу Поповог поља села су формирана у низу, на мјесту гдје равница прелази у стрмину, из два разлога: дна поља су плавлена, те куће ту не могу да буду, али, и да куће не би заузимале плодну земљу дна поља, вртача и увала.

У почетку њиховог настанка села су била *разбијеног* типа. Међутим, због природног прираштаја сеоског становништва, настала је диоба породица. Сродници су зидали куће једни уз друге те сеоска насеља су „*урастањем*“ кућа мијењала изглед и настале су збијене групе кућа, обично припадника једне породице које се на овим просторима називају *махале*. „Вишак“ становништва образовало је удаљеније нове махале, *раселице*, од којих су настала нова села, или се становништво иселјавало. Унутар једне махале куће су веома збијене, удаљене једна од друге највише 20 до 30 метара, ограђене су каменим зидом (*сухозид*) и одијељене уским „улицама“ - *прогонима*. Куће и улице села: Талежа, Увјећа, Гомиљани и Мостаћи (недалеко од Требиња), као и села у требињској површи то најбоље илуструју. Села су имала старјешине: *кнеза* (Срби), *главара* (Хрвати) или *муктара* (муслимани). Групе села образовале су *цemat*, *јафту* или *кнежини*, чији су се представници састајали на одређеним мјестима ради договора о стварима од заједничког интереса. Састанци су се одржавали у Поповом пољу на чатрњи *Ресуши* или на *гумнима* (гувнима), која представљају простор кружне основе ограђен зидом од клесаног камена и поплочан каменим плочама. Сва села Хумина, у основи су разбијеног типа унутар којих се налазе групе мање или више збијених кућа. Карактеристично је да су села Хумина више збијена, она која су више под утицајем медитеранске климе, и поред потребе екстензивног сточарства и земљорадње (Владић-Крстић Б., 1999, 64-77).

Сеоска архитектура – По својим природним карактеристикама (морфологија тла, клима, вегетација) у оквиру источне Херцеговине могу се издвојити просторне цјелине: *Хумине* (до 400 метара надморске висине)-*ниска* Херцеговина, *Рудине* (од 400 до 800 метара надморске висине) и планински дио-*висока* Херцеговина (изнад 800 метара надморске висине). Утицај природне средине један је од битних фактора у формирању културе неких народа, уз утицаје разних других фактора, обликовала се специфична сеоска архитектура овог простора. Запажено је да у источној Херцеговини постоје одређене разлике и то између високе Херцеговине, Рудина и ниске Херцеговине, односно Хумина. Сматра се да је у планинском дијелу источне Херцеговине најстарији стамбени објекат за становање био *савар-*

дак. То је била кућа кружне основе, купастог крова са отвором за дим, изграђена од облог дрвета и покривена ражовом сламом, *млаћевином*. У Рудинама, најстарији облик објекта за становање била је *колиба*, објекат ваљкасте основе са зидом од испреплетеног прућа-*плотом*, која се покривена млаћевином. Овај објекат је временом постао чобанска колиба, *плетара* (Владић-Крстић Б., 1999, 65-69). Ниска Херцеговина, односно херцеговачке Хумине је просторна цјелина у оквиру геопростора источне Херцеговине са изразитим и посебним етно-културним карактеристикама у погледу *сеоских насеља*, односно *сеоске архитектуре* о чему ће у наредном тексту бити говора са посебним освртом.

Типови кућа – Куће херцеговачких Хумина ограђене су високим каменним зидом, на коме је велика капија, а кућа је повучена у двориште. Ако кућа није сасвим у дворишту него једним зидом излази на „улицу“, кућа на том зиду нема прозора, а врата куће увијек воде у двориште, а никако на „улицу“. Карактеристика кућа ниске Херцеговине је мала окућница, са малим бројем помоћних зграда, што је све опасано високим зидом тако да куће личе на мала утврђења. С обзиром да је ниска Херцеговина била раскрсница важних путева у близини границе која је дијелила два царства и двије културе, те је овај простор често био несигуран, па су овако изграђене куће имале одбрамбено-заштитну функцију.

Камена кућа је једина кућа херцеговачких Хумина. Херцеговачки крш за градњу кућа пружа само камен, због чега су у Хуминама и куће и зграде изграђене од камена, што представља једну од битних етнографских карактеристика, која подручје херцеговачких Хумина одваја од остале источне Херцеговине, па и осталих динарских предјела. Најједноставнија кућа ниске Херцеговине је *кућа на сомих*. Зидана је од камена у *сухозиду* или у малтеру од креча и пијеска, а кров је покривен најчешће каменом плочом, или шиндром. Правоугаоне је основе, с вратима на дужем зиду куће, која дијеле кућу на мањи дио у ком се налази огњиште, и већи дио који обично служи као остава. Прозор је малих димензија и налази се на зиду у близини огњишта тако да кроз њега може да излази дим, пошто отвора за одвод дима на крову нема. Камена кућа Хумина, поред огњишта има и једну собу која се назива *клијет* и одвојена је од огњишта импровизованом преградом. У вертикалном правцу крајеви краћих зидова продужују се (зидају се) у висину до сљемена. Тако продужени зид назива се *ластавица*, а кућа са тако изданим зидовима назива се *кућа на ластавицу*. Кров куће на ластавицу је *на двије воде*, односно двосливан је и има отвор за одвод дима који се зове *баца*, односно димњак који је изведен у *ластавици*. Ако је кров покривен каменом плочом овај тип херцеговачке куће се назива *полача* (плочара).

Полача је најкарактеристичнија и најраспрострањенија кућа херцеговачких Хумина. Њихова етнографска карактеристика, поред осталог, је и огњиште поред којих се налазе камени кревети на којима се сједи и

спава. Изнад огњишта се налази вертикални жељезни ланац *вериге* за који се каче посуде (*котао*) за кување домаћих јела, а изнад огњишта се вјеша месо за сушење и остали пољопривредни производи. Уз огњиште се налази метални прибор за ложење и одржавање ватре, *машице* и *маша*. Остали инвентар полаче има доста медитеранског утицаја, како у облицима тако и у називима (*комоштра*, *лукијерна*, *пантаруља*). Поједини предјели са нагибом по ободу Попова поља, на којима се подижу куће условили су настанак кућа херцеговачких Хумина које се називају *куће на ћелицу*. Оне се граде на стрмом терену, тако да је један дио куће укопан у земљу и назива се *изба*. Спрат куће на ћелицу је дводјелни и има просторију са огњиштем и собу у којој је *оџак* (димњак). Кућа на ћелицу представља комбинацију приземне и спратне куће коју је условио нагиб терена. Спратни дио куће назива се чардак који је такође сазидан од *кресаног* камена, покривен је плочом и није тако честа кућа на подручју херцеговачких Хумина, јер су је могле изградити само имућније породице које су се бавиле трговином. Чардак муслиманског становништва се унеколико разликовао од чардака српског и хрватског становништва што је условљено различитом вјерском припадношћу. Чардак муслиманског становништва, поред осталих просторија имао је и бању или *абдестхану*, а прозори су били покривени засторима *мушебаџима* и имали су већи број просторија (Владић-Крстић Б., 1999, 65-74).

Најзначајнији, по етнографским карактеристикама су пратећи или *помоћни објекти* кућа херцеговачких Хумина, а то су: *стаје* (појате), *гувна* (гумна), *чатрње* (густујерне) и *каменице*. За херцеговачке Хумине карактеристичне су мање зграде врло старог поријекла које се називају *паљари*, који су карактеристични за Попово поље, зидани сухозидом, покривене каменом плочом, смјештене на земљорадничким имањима, а служе за смјештај алата и пољопривредних производа. *Стаје* (појате) по изведби одговарају једнодјелној кући на сомић, а служе за стоку. У близини пољопривредних имања, најчешће винограда саграђени су објекти који се зову *пударнице*, на четири дрвена стуба постављен је кров од даске или млаћевине, гдје се суше пољопривредни производи (дуван, кукуруз и сл.). Поред кућа најчешће се налази *тор* или *јањило*, такође изграђени сухозидом. У новије вријеме појате за стоку зидају се с малтером и малтерисањем, а покривају се каменом плочом или цријепом. За камену кућу херцеговачких Хумина карактеристично је *гувно* (гумно), то је простор кружне основе ограђен парапетним зидом од кресаног камена и поплочан каменим плочама. Главна функција им је окупљање мјештана ради забаве, одмора и рекреације приликом светковина, као и договора о важним сеоским питањима. Осим тога гувно је намијењено вршењу или млаћењу жита. Уз гувно се увијек налази појата, тако да се слама приликом вршења може одмах убацивати на таван појате, у чијем другом-доњем дијелу се налази стока. Уз ове објекте, скоро по правилу су насади винове лозе, односно мањи вино-

гради са каскадним терасама. Херцеговачке Хумине су предио „Љутог“ херцеговачког крша који је „безводан“, тако да „живе“ воде и извора има врло мало. У Требињској шуми код села Зачуле има само један извор. Једина текућа вода је ријека Требишњица, некада највећа понорница у Европи. Због оскудице „живе“ воде у херцеговачким Хуминама користи се кишница која се сакупља у локве, чатрње (густијерне), или убла (бунари) и каменице. За локве се користе уске вртаче, чија се дна облажу каменом да би била вододржива, односно задржавала воду која се у њима сакупља. Преко неких локава постављено је неколико камења која се називају скакала која служе као мост за прелаз људи и стоке. Локва која се зове *Ржан* код Горње Главске карактеристична је по томе што има и камено корито које служи за напајање стоке и прање рубља, као и локва Пољичница код села Пољица. Ове локве се налазе и данас поред садашњих сеоских насеља, као и на мјестима гдје су некада била. Локве се у народу називају *грчким* што упућује на њихово праисторијско поријекло. Карактеристична је и *Лијач* локва у близини Старог села које се налази између села Бобовишта и Спарожића. Ова локва је у облику лијевка чије су три стране обложене кресаним каменом, а једна страна је обложена камењем са блажим падом који су поредани тако да служе као степенице за спуштање у локву. Претпоставља се да ова локва потиче из средњовјековног периода. Етнографско-грађевински објекти херцеговачких Хумина из млађег временског периода њиховог постанка су *чатрње*, које су саграђене на мјестима гдје је добар доток кишнице. Четвороугаоног је облика, озидана и покривена каменом на „*хемер*“ и служи као резервоар воде за једно домаћинство или за цијело село. Скоро свако село и кућа херцеговачких Хумина имају по једну чатрњу. Мања природна удубљења у камену која служе као резервоари за воду, за људе или стоку су *каменице*. Каменице су исто мањи обрађени камени судови који су постављени поред кућа да из њих пије воду живина, а могу служити и за прање рубља као „машина за прање веша“. Долина ријеке Требишњице (са цјелинама Поповог поља, Шума, Површи) је подручје крша с утицајем медитеранске климе, што се у пуној мјери одражава на привреду овог краја. У ствари, ово је крај у коме земљорадња има велики економски значај. На нижим пољима и површинама овог подручја (до 400 метара надморске висине), земљорадња је веома развијена на онолико земље колико је има. Пошто су обрадиве површине врло мале, развила се земљорадња „*мотичког*“ типа. Како је земљиште кршевито, из земље „*вири*““ крупно камење, које се „*крчи*“, па се слаже на гомиле или употребљава за ограде. Изузетак представља савремена пољопривреда (аграр) у Поповом и Требињском пољу. Кад се земљиште „*искрчи*“, не мора се чистити 20 до 30 година, а онда камење опет „*никне*“, пошто земљиште пропада у крашкој унутрашњости. Да би се спријечило спирање земље, њиве и баште су ограђене сухозидом. Техника зидања „*ограда*“ сухозидом је аутохтона

културна етнографска вриједност, која поред осталог, представља аграрни пејзаж херцеговачких Хумина (Владић-Крстић Б., 1999, 17-37).

Закључак

Источна Херцеговине, као релативно мали простор, представља изразиту градитељско-културну цјелину у односу на друге просторе Републике Српске. У дугом историјском развоју на овом простору су се прожимали различити друштвено-историјски и културно-цивилизацијски утицаји Источна и Запада, и при том дефинисали низ градитељских посебности, које се данас испољавају у различитим архитектонско-грађевинским облицима који представљају градитељско наслеђе и дио културне баштине овог простора, као и материјалну основу за развој туризма. Источна Херцеговина у ширим друштвено-економским и војно-политичким стратешким релацијама има неоспоран значај у доба Илира, посебно у касно-античком и средњовјековном раздобљу. Још у X вијеку у дјелу Константина Порфирогенита, „*De administrande imperie*“, спомињу се насеља и тврђаве-градови на овом простору. Требиње и Љубиње спомињу се више пута и архивским документима Средњег вијека. Сачуване архитектонско-грађевинске цјелине на овом простору свједоче о бројним градовима-тврђавама из Средњег вијека, који су дограђивани током турског периода, да би коначан изглед добили у доба аустро-угарске окупације. Насеља испод тих градова из илирског и римског времена, одавно су пропала и уступила су мјесто „новијем“ средњовјековном, оријенталном и аустро-угарском градитељству. На овом простору, који је представљао периферију великог Османског царства, у градитељству долази до преплитања цивилизацијских супротности, резултирајући посебним симбиозама аутохтоних и медитеранских, средњовјековних, турско-исламских и аустро-угарских обиљежја и карактеристика. Овим радом обухваћено је градитељско наслеђе које се односу на најзначајније архитектонско-градитељске облике и то: *стара насеља, градови-тврђаве (утврђења), и сеоска архитектура (куће Хумина)*. Међу најзначајнијим споменути су: стари градови-тврђаве (*Стари град Требиње (Кастел), Мичевац, Клобук, Старо Слано и Страч код Требиња, Коштур-Коштун општина Берковићи, Кључ и Гат код Гацка*); насеља источне Херцеговине (*Љубиње, Билећа, Гацко, Невесиње*); сеоска архитектура (*куће Хумина*), што источну Херцеговину чини индивидуалном културном и туристичком цјелином у оквиру простора Републике Српске и Босне и Херцеговине.

ЛИТЕРАТУРА

Владић-Крстић Б. (1999), *Народни живот и култура Срба у источној Херцеговини*, Етнографски музеј, Београд.

- Гњато Р. (1991), *Источна Херцеговина-географски проблеми развоја*, ГДБиХ, по-србна издања, књига 8, Сарајево.
- Гњато Р. (1995), *Од старе до српске Херцеговине*, Српске земље и свет, бр. 5, ГДРС, Бања Лука.
- Дедијер Ј. (1909), *Херцеговина, антропогеографске студије*, Српски етнографски зборник, Београд, књига 6, Београд.
- Делић С. (1888), *Гатачко поље*, Школски вјесник, Сарајево.
- Делић С. (1911), *Кључ*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево.
- Јуричек К. (1959), *Зборник*, Београд.
- Ковачевић-Којић Д. (1978), *Градска насеља средњовјековне босанске срчаве*, Сарајево.
- Кораћ В. (1971), *Требиње-историјски преглед*, Завичајни музеј, Требиње
- Крешевљаковић Х.-Капицић Х. (1954.), *Стари херцеговачки градови*, Наше старине II, Сарајево.
- Мандић Н. (1995), *Земља звана Гацко*, I, II дио, Београд.
- Мандић Н. (2007), *Оснивачи Херцеговине*, Гацко.
- Михић Љ. (1968), *Туристички мотиви о објекти у Херцеговини*, Туристичка
- Мразовић М. (1900), *Bosnisches skizzenbuch*, Leipzig.
- Њавро М. (1985), *Херцеговина*, Привредни вјесник, Загреб.
- Сергејевски Д. (1962), *Римска цеста Нарона-Leusiniuit*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, свеска XVII, Сарајево.
- Шево Љ. (2003), *Културна баштина Републике Српске*, Православна реч, Нови Сад
- Дедијер Ј. (1903), *Билећке рудине, антропогеографска испитивања*, Српски етнографски Зборник V- Београд
- www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/de_administrando_imperio.htm
- www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/ljetopis_pop_dukljanin_latinica_redakcija.htm
- www.camo.ch/dubrovnik1_ec.htm

Milimir Lojović
Obren Gnjato

THE OLD VILLAGE IN EASTERN HERZEGOVINA AND POSSIBILITIES OF THEIR REVITALIZATION

Summary

Eastern Herzegovina, as a relatively small space, represents a distinct architectural and cultural entity in relation to other areas of the Republic of Srpska. In the long historical development in this area, the various socio-cultural, historical and civilizational influences of East and West have permeated, and in doing so defined a number of architectural features that are apparent today in a variety of architectural and structural shapes that represent the architectural heritage and a part of cultural heritage of this area. East Herzegovina, speaking in the context of a broader socio-economic and

political-military relations, has unquestionable strategic importance in Illyrian times, especially in the late-antique and medieval periods. As early as in the tenth century, in the piece written by Constantine Porphyrogenitus, "De Administrando Imperio," settlement and fortified cities in this region have been mentioned. Trebinje and Ljubinje have been mentioned several times in the archival documents of the Middle Ages. Preserved architectural and construction scripts witness the existence of the many fortified towns of the Middle Ages in this area, where certain construction elements were added on to during the Ottoman period, hence the final look came during the Austro-Hungarian occupation. Settlements beneath these towns from the Illyrian and Roman times, became wrecks a long ago, giving a way to the "newer" medieval, Oriental and Austro-Hungarian buildings. In this area, which was a large periphery of the Ottoman Empire, when speaking of architecture, an overlapping of civilization diversities occurred, resulting in a special symbiosis of indigenous and Mediterranean, medieval, Turkish-Islamic and Austro-Hungarian features and characteristics. This study included the architectural heritage in relation to the most significant architectural and constructional forms, namely: the old fortress (fortress), stone dams, bridges and rural architecture (settlement, houses). The following are mentioned to be among the most important ones: the old fortified town (Old town of Trebinje (Castel), Mičevac, Klobuk, Staro Slano and Strac near Trebinje, Kostur-Koštun Berkovići, Kljuc and Gat near Gacko), dam (arch dam Klinje) bridges (Trebinje Arslanagić –Perovic old bridge, Roman bridge in Vucija); settlements of eastern Herzegovina (Ljubinje Bileca, Gacko, Nevesinje); rural architecture (settlements and houses), which makes the eastern Herzegovina being an individual cultural entity within the territory of the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina.